

ДАВЛАТ БОШҚАРУВИДА ПАРЛАМЕНТ ИНСТИТУТИНИНГ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.11643078>

Эшбеков Дурбек Шерали ўғли
ЎзДЖТУ таянч докторанти (PhD)

E-mail: d.eshbekov@mail.ru

Тел: 946733204

АННОТАЦИЯ

Мақолада давлат бошқарувининг алоҳида тизими бўлган парламентаризм масалалари тузилмавий ва функционал жиҳатдан ҳокимиятлар бўлиниши, қонун устуворлиги ҳамда парламентнинг етакчи роли билан халқ тўлиқ ҳокимлигини конституциявий мустаҳкамлашни амалга ошириш тамойилларига асосланади. Таъкидлаш жоизки, аксарият замонавий давлатларнинг халқ суверенитети назариясига асосланган давлат ҳокимиятини амалга оширишнинг конституциявий механизмида парламентнинг ўрни ва аҳамияти мазкур олий вакиллик коллегиял органлари фаолиятининг қонунчилик асосларида ўз ифодасини топган. Қонунчилик базасининг ривожланиши парламент ҳуқуқининг шаклланишига олиб келади. Шундай қилиб, парламентаризм бугунги кунда қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг мураккаб тузилмаси, кўп функцияли қўйи тизими ва тармоқланган сиёсий тизимнинг таркибий қисми ҳисобланади.

Калит сўзлар: парламент, давлат бошқаруви, давлат бошқаруви функциялари, парламент назорати, суверенитет.

ИНСТИТУТ ПАРЛАМЕНТА В ГОСУДАРСТВЕННОМ УПРАВЛЕНИИ МЕСТО И ЗНАЧЕНИЕ

АННОТАЦИЯ

В статье вопросы парламентаризма - отдельной системы государственного управления - основаны на принципах структурного и функционального разделения властей, верховенства закона, конституционного закрепления полноты народной власти при ведущей роли парламента. Следует отметить, что роль и значение парламента в конституционном механизме реализации государственной власти, основанном на теории народного суверенитета большинства современных государств, выражается в правовой основе деятельности этих высших представительных коллегияльных органов. Развитие законодательной базы приводит к формированию парламентского

права. Таким образом, парламентаризм сегодня представляет собой сложную структуру законодательной власти, многофункциональную подсистему и компонент разветвленной политической системы.

Ключевые слова: парламент, государственное управление, функции государственного управления, парламентский контроль, суверенитет.

INSTITUTE OF PARLIAMENT IN STATE ADMINISTRATION PLACE AND SIGNIFICANCE

ABSTRACT

In the article, the issues of parliamentarism, a separate system of state administration, are based on the principles of structural and functional separation of powers, the rule of law, and the constitutional strengthening of the people's full power with the leading role of the parliament. It should be noted that the role and importance of parliament in the constitutional mechanism of state power implementation based on the theory of people's sovereignty of most modern states is expressed in the legal basis of the activities of these higher representative collegial bodies. The development of the legislative framework leads to the formation of parliamentary law. Thus, parliamentarianism today is a complex structure of legislative power, a multifunctional subsystem and a component of a branched political system.

Key words: parliament, public administration, functions of public administration, parliamentary control, sovereignty.

КИРИШ

Давлат ҳокимияти тизимида қонун чиқарувчи орган сиёсий манфаатларни амалга ошириш воситасига айланмоқда. Парламентаризм конституциявий амалиётининг ривожланиши натижасида жаҳон мамлакатлари амалиётида ҳукуматни шакллантириш, унда парламентнинг иштирокини кучайтириш, парламент назоратининг янги шакл ва услубларини ишлаб чиқиш орқали ҳукумат фаолияти устидан самарали назорат ўрнатиш, парламент олдида ҳукуматнинг жавобгарлиги кучайиб бориши ҳамда парламент ва ҳукумат муносабатларининг ҳуқуқий табиати ўзгариши билан боғлиқ жараёнларга муҳим илмий-амалий аҳамият тадқиқот йўналиши сифатида алоҳида эътибор қаратилмоқда.

МАВЗУГА ОИД АДАБИЁТЛАРНИНГ ТАҲЛИЛИ

Президентмиз Шавкат Мирзиёевнинг парламентимиз ҳақидаги “Парламентимиз жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш бўйича янги Миллий дастурни яратишда бош-қош бўлиши мақсадга мувофиқ, деб

ҳисоблайман” [1] деб айтган фикрлари парламентнинг нафақат қонун ижодкорлигида балки давлатимизда олиб борилаётган кенг кўламли ислохотларнинг ташаббускори ҳам эканлигини билдиради.

Маълумки, “парламент” сўзи қадимги французча “parlement” сўзидан келиб чиққан бўлиб, сўзма-сўз таржимаси “сўзлаш жойи” демакдир. Парламент “фикрни ифодалаш ва шу орқали давлат сиёсатига таъсир ўтказиш жойи бўлиб келган” [2].

Давлат ҳокимияти (давлат бошқаруви) – давлат органлари фаолиятининг қонун ҳужжатларида белгиланган шакл ва усуллар орқали амалга ошириладиган ҳамда жамиятда демократик режим яратишга, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишга, алоҳида ижтимоий муносабатлар тизими фуқаро ва самарали давлат бошқаруви ва назоратини таъминлашга қаратилган. Бу ижтимоий муносабатларга таъсир қилишнинг ўзига хос мақсадлари, функциялари ва ҳуқуқий воситаларига эга бўлган давлатнинг кучи. Давлатнинг хилма-хил ва кўп сонли функциялари ҳам махсус давлат органларининг мавжудлиги, ҳам улар жамиятга, давлатнинг ўзига, фаровонлиги ва хавфсизлиги давлат фаолиятининг асосий мақсади бўлган фуқароларга таъсир кўрсатишнинг махсус шакллари ва усуллари билан белгиланади.

ТАДҚИҚОТ МЕТОДОЛОГИЯСИ

Давлат бошқарув шаклини аниқлаш мезонларидан бири сифатида парламентнинг қонунчилик ваколатлари хорижий мамлакатлар конституциявий ҳуқуқида қонунчилик компетенцияси бўйича қуйидаги уч турга бўлинади:

1) мутлақ аниқ – қонун қабул қилиниши мумкин бўлган масалалар доираси чегараланмаган давлатлар (Буюк Британия, Греция, Польша); 2) нисбатан чекланган – қоида тариқасида, федерация субъектлари ёки автоном бирликларнинг қонунчилик ваколоти мавжудлиги (АҚШ, Ҳиндистон, Испания);

мутлақ чекланган – конституцияда қонунчилик ваколоти масалалари доираси қатъий белгиланган (Франция, Португалия) [3].

Маълумки, замонавий парламент бир вақтнинг ўзида шаклланмаган, у долзарб ижтимоий муносабатлардан келиб чиқади ва ўзига хос мослашувчанлиги билан ажралиб туради, ўзига хос ривожланиш босқичлари ва миллий тусларига эга. Парламент сиёсатшуносликка давлат ҳокимиятининг бир жиҳатини, яъни қонун чиқарувчи функциясини акс эттирувчи ва шу орқали жамиятда ҳокимиятлар бўлинишини ўрнатувчи тушунча сифатида кириб келди. Бинобарин, давлат ҳокимияти сирининг очилиши давлат қонунлари қабул қилинишидан олдин эркин сўзлаш, далилларни ва қарши далилларни омма

олдида муҳокама қилиш ҳуқуқини тан олиш орқали давлат бошқарувида бутун бир инқилобни англатарди.

Шундай қилиб, парламентаризмни шахсий ҳаётдан жамоат ҳаётига ўтишнинг тарихий шакли сифатида кўриб чиқиш мумкин, яъни, сиёсий субъект ва кучсиз шахсни сиёсий ҳуқуқларга, биринчи навбатда жамиятда ҳокимиятни танлаш ҳуқуқига эга инсон фуқаросига айлантириш жараёни сифатида қаралади.

ТАҲЛИЛ ВА НАТИЖАЛАР

Назарий нуқтаи назардан парламентаризмни уч жиҳатда кўриб чиқиш мумкин:

1) парламентнинг институт сифатидаги заруриятини ва унинг ижтимоий вазифаларини илмий асослаш вазифасини бажарадиган ғоявий-назарий концепсия;

2) ҳокимиятлар бўлиниши мавжуд жамиятда вакиллик ва қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг бирлигини ўзида мужассам этган ҳақиқий сиёсий-ҳуқуқий институт;

3) парламент ваколатини кенгайтириш ва парламент ҳукуматини шакллантиришнинг алоҳида ҳолати, яъни, аслида бу тушунча ижро ҳокимиятининг маълум бир турига нисбатан қўлланилади. (бу ҳолат парламентли республикага хосдир).

Шу нуқтаи назарга кўра, парламентаризмнинг давлат тузумининг бошқа турларидан ажралиб турадиган асосий мезони парламентнинг устунлигидир. Фақат парламент устунлиги шароитида парламентаризм мавжуд бўлиши мумкин ва бу ҳолда ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи ва ижро этувчи тармоқлари ўртасидаги рақобат истисно қилинади. Ва фақат бу ҳолатда миллий даражадаги халқ вакиллариининг бирлигини таъминлаш мумкин.

Шундай қилиб, вакиллик ҳокимиятни амалга ошириш жараёнида вакиллик субъектларининг муносабатлари орқали кўриб чиқилади. Муаллифнинг фикрича, бу хулоса нафақат вакиллик хусусиятларини аниқлаб беради, балки, вакиллик механизми фаолиятининг муҳим томонини ифодалайди, гарчи уни тугатмаса ҳам.

Маълумки, парламентаризмнинг тарихий муҳим вазифаси ҳукмдор ҳокимиятини чеклаш ва уни чекловчи механизмларни яратиш эди. Ҳукмдорнинг айрим қарор ва фармонларини (янги солиқлар, армияга олиш ва ҳоказо) парламент томонидан мажбурий тасдиқланиши шарт, бундан кейин парламент томонидан қабул қилинган қонунларнинг ҳукмдор томонидан мажбурий бажарилиши бунинг воситаси эди. Парламентнинг чекловчи роли билан бир қаторда унинг вакиллик функцияси ҳам аста-секин ривожланиб борди, манфаатларни сиёсий ифодалаш имконияти, кейин эса умумий сайлов

хуқуқини изчил ўрнатиш орқали вакиллик манфаатларининг ижтимоий базаси кенгайди.

Буржуа инқилобларидан кейин вужудга келган республика парламент тизимлари парламент суверенитети ғоясини ва қисман амалиётини вужудга келтирди. Парламент суверенитети ҳақидаги таълимот классик парламентаризм мамлакати – Англияда ривожланган.

Англияда конституциявий монархия учта ҳокимиятнинг (қирол, Лордлар палатаси ва Жамоатлар палатаси) мавжудлигини назарда тутганлиги сабабли, уларнинг ҳар бири муҳим ваколатларга эга эди, шунинг учун парламент суверенитети концепцияси бир-биридан фарқ қиладиган ваколатларни ягона ҳокимиятга бирлаштиришга қаратилган олий куч эди. Ўша даврдаги барча олдинги ва мавжуд суверенитет назариялари каби парламент назарияси ҳам суверенитетни давлатнинг ҳақиқий кучи деб ҳисоблади. Ҳозирги вақтда Буюк Британия ва Шимолий Ирландия Бирлашган Қироллиги парламенти Буюк Британия ва қироллик денгизи ҳудудларида олий қонун чиқарувчи орган ҳисобланади. У Британия монархи томонидан бошқарилади, лекин унинг бир қисмидир. Парламент икки палатали бўлиб, Лордлар палатаси деб аталадиган юқори палатадан ва Жамоатлар палатаси деб аталадиган қуйи палатадан иборат. Лордлар палатаси сайланмайди, лекин руҳоний лордлар, вақтинчалик лордлар (тенгдошлар) ва мурожаат лордларини ўз ичига олади, уларнинг кўпчилиги ўз ҳокимиятини парламентдан мерос қилиб олади.

Парламент қадимги қироллик кенгашидан ривожланган. Назарий жиҳатдан, ҳокимият парламентдан эмас, балки парламентдаги қироличадан келади. Кўпинча фақат парламентдаги қиролича олий ҳокимият эканлиги айтилади, гарчи бу жуда зиддиятли баёноддир. Ҳозирда ҳокимият ҳам демократик йўл билан сайланган Жамоатлар палатасидан келади; Жамиятда монарх вакиллик қилувчи шахс сифатида қаралади ва Лордлар палатасининг ваколатлари сезиларли даражада чекланган.

Британия парламенти кўпинча "барча парламентларнинг онаси" деб номланади, чунки кўплаб мамлакатларнинг қонун чиқарувчи органлари, айниқса, Британия Ҳамдўстлигига аъзо мамлакатлар унинг моделида яратилган. Аммо Британия парламенти энг қадимги эмас, ҳеч бўлмаганда Исландия парламентидадан кейин иккинчи ўринда туради [3].

Ўз назариясида Ж.Ж. Руссо қонун чиқарувчи ҳокимият билан бир қаторда ижро этувчи ҳокимиятни ҳам ажратиб туради, унинг фикрича, қонун чиқарувчи ёки суверен сифатида бутун жамиятга тегишли бўлиши мумкин эмас. Қонун чиқарувчи суверен бўлиб, унинг барча ҳаракатлари фақат қонунлар бўлиши мумкин бўлганлиги сабабли, ижро этувчи ҳокимият ҳукуматга тегишли бўлиб,

у фақат қонун бўлмаган хусусий актларда ифодаланади. "Ижтимоий шартнома" муаллифи сифатида у ҳукуматни ҳеч қандай тарзда суверен билан аралаштириб юбормаслик кераклигини алоҳида таъкидлади: бу фақат унинг иродасини бажарувчидир. Шундай қилиб, у суверен ва ҳукумат ўртасида кескин чегара чизади [4].

Ҳукуматни ташкил этиш усулини аниқлаш учун Ж.Ж. Руссо бошқарувнинг учта шакли ҳақидаги таълимотни ишлаб чиқди, уни демократия, аристократия ва монархия деб атади. Ижтимоий шартнома муаллифининг фикрича, демократик ҳукумат барча фуқаролардан, аристократик ҳукумат оз сонли фуқаролардан, монархия ҳукумати эса бир кишидан иборат. Айнан шу тор маънода Руссо "демократия" тушунчасидан фойдаланади. Ва бундай ҳукуматга эга бўлган давлатда суверен ва ҳукумат бир-биридан ажралмас ва аслида давлатда бундай ҳукумат мавжуд эмаслиги сабабли, у демократик ҳукуматга кескин қарши чиқади ва демократия: "Агар биз бу атамани аниқ маъносида олсак, ҳақиқий демократия ҳеч қачон мавжуд бўлмаган ва бўлмайди" (ўша эрда) ҳақиқатни амалга ошириш имкониятига шубҳа қилади.

Бошқа бошқарув шакллари келсак – аристократик ва монархия, демек, унинг фикрича, бу кўплаб омилларга боғлиқ бўлиши мумкин. Фақат бир нарса муҳим – ҳукумат ўз манфаатларидан эмас, кўпчиликнинг манфаатларидан келиб чиқиб иш тутиши керак. Аслида, бу аристократияда яхшироқ эришилади. Монархияда хусусий ирода бошқа барча иродаларни осонгина ҳукмронлик қилади ва шунинг учун республикани деспотизмга айлантириш имконияти жуда катта. Мутафаккир ҳокимиятнинг бир шахсга ёки бир гуруҳ шахсларга ўтиши мумкинлигини алоҳида таъкидлади, лекин умумий ирода эмас.

Қолаверса, халқ йиғилиб, бир пайтлар давлат тузумини ўрнатиши, қонунлар тўпламини санкциялаши ёки доимий ҳукумат ўрнатиши етарли эмас. Учрашувларнинг маълум бир даврийлиги зарур: маълум бир кунда одамлар қонунга мувофиқ чақирилиши ва бунинг учун ҳеч қандай расмиятчилик бўлмаслиги керак. Халқ суверен орган сифатида йиғилгач, ҳукуматнинг барча юрисдикцияси тўхтади. Суверен ҳокимиятни тортиб олишнинг олдини олиш учун Ҳукумат ваколатига эга бўлса, бундай йиғилиш икки масала бўйича овоз бериш билан бошланади: **биринчиси** – “Мавжуд бошқарув шаклини сақлаб қолиш суверен учун маъқулми?”, **иккинчиси** – “Халқ ҳукуматни ҳозир ишониб топширилганлар қўлига топшириши маъқулми?”

Унинг ижтимоий шартнома ва халқ суверенитети ҳақидаги таълимотига кўра, олий ҳокимият халққа тегишли. Халқнинг устунлиги ижтимоий шартнома орқали табиий қонунга асосланади. Бинобарин, ташкил этилиши қонунлар билан тартибга солинадиган ижро этувчи ҳокимиятдан фарқли ўлароқ, олий

хокимият фаолиятини позитив ҳуқуқ билан чеклаб бўлмайди. Амалда халқ суверенитети тамойили ўзининг асосий қонунларида (расмий ҳуқуқий нуқтаи назардан) эркинлик, адолат ва демократия тамойилларини эълон қиладиган ва мустақамловчи ҳар қандай давлатнинг ўзига хос хусусиятига айланади. Шаклланиш, малака, парламентлар фаолияти ва уларнинг иккинчи палаталари, бошқа нарсалар қатори, халқ суверенитети назариясига асосланади.

ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР.

Хулоса қилиш мумкинки, замонавий парламент – ўзининг мустақил позициясига эга бўлган, фақат парламент фаолияти билан шуғулланувчи аъзолари (депутат ва сенаторлар) парламент фракциялари мавжуд бўлган ҳамда олий юридик кучга эга бўлган энг муҳим ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи қонунларни қабул қилишда монопол ҳуқуқга эга органдир.

Кейинчалик парламентаризмнинг моҳияти мансубликда намоён бўлди. Олий ҳоқимият парламенти, парламент суверенитети ғоясида Парламентаризмнинг мазмун-моҳияти ҳуқумат тизимининг парламент олдидаги ҳисобдорлиги ва ҳуқуматларнинг парламент олдидаги масъулиятида ҳам намоён бўлади. Ҳоқимият тақсмоти тизимида парламентаризмнинг моҳияти парламентга конституция билан кафолатланган ҳоқимият ваколатларини амалга ошириш сифатида намоён бўлади, парламент эса ҳоқимиятнинг бошқа институтларининг худди шундай конституциявий кафолатлари билан ҳисоблашишга мажбур. Ҳоқимият тақсмоти тизимида парламент ҳоқимияти ҳам бутун бир мувозанат тизими ва чеклаш механизмлари билан чегараланади. Парламентнинг қонун чиқарувчи ваколатлари конституциявий суд назорати остида бўлиб, у конституциявий нормаларнинг мувофиқлик назоратини таъминлайди.

Фойдаланилган адабиётлар (REFERENCES)

1. Шавкат Мирзиёев. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш - юрт тарққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. Тошкент - «Ўзбекистон»-2017.-10 б.
2. Қудратхўжаев Ш.Т. Ўзбекистонда профессионал парламент тизимининг сиёсий институт сифатида шаклланиши ва ривожланиши истиқболлари. – Tashkent: 2005. – Б. 16.
3. Х.С.Хайитов, Э.О.Қодиров. Парламент ва ҳуқуматнинг ўзаро муносабатлари: қиёсий-ҳуқуқий таҳлил. – Tashkent: 2015. – Б. 16.
4. Парламент Великобритани. https://ru.wikipedia.org/wiki/Парламент_Великобритании 2020.
5. Жан-Жак Руссо Трактаты. - Москва:1969.

6. Шавкат Мирзиёев. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз Тошкент - «Ўзбекистон» - 2016
7. «Сиёсий партиялар тўғрисида» Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 26 декабрь кунуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. - 1997
8. Миракулов М. Парламент ва жамоатчилик назорати: унинг моҳияти ва аҳамияти // *Нуқуқ ва бurch*. – 2006.– №2. – Б.28.
9. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси – www.lex.uz, 03.03.2020 й., 06/20/5953/0246-сон.